'ZO ZIJN ONZE MANIEREN..'

Advies over de rol van het primaire opvoedingsmilieu met betrekking tot natuur- en milieu-educatie

Motto : 'Developing deeper relations with people and things does not demand great amounts of money, nor does reverential thinking, or the creation of community, or a deepened concern with past and future'
D. Yankelovich, The New Rules; p.258

VOORWOORD

Voor u ligt het advies van de Natuurbeschermingsraad over 'De rol van het primaire opvoedingsmilieu met betrekking tot natuur- en milieu-educatie'. Het advies werd op 8 februari 1993 officieel aan drs. J.D. Gabor, staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij uitgebracht.

'Jong geleerd is oud gedaan', dat geldt ook voor natuur- en milieu-vriendelijk gedrag. Daarom vindt de Natuurbeschermingsraad dat ouders in de opvoeding meer aandacht moeten geven aan natuur en milieu. Het geven van het goede voorbeeld is van het grootste belang, omdat de hoofdlijnen van ons denken en doen met betrekking tot de wereld om ons heen in de eerste levensjaren worden bepaald. Daarom is het belangrijk dat ouders nadenken over de waarden en normen die, bewust en onbewust, in de opvoeding een rol spelen.
Woord en gedrag met betrekking tot natuur en milieu zijn bij volwassenen (nog) niet altijd met elkaar in overeenstemming. Die 'dagelijkse tegenstrijdigheden' vormen goede aanknopingspunten, d.w.z. gespreksonderwerpen voor natuur- en milieu-educatie in het gezin. Ook is het van belang dat kinderen in hun (vroege) jeugd, c.q. in de periode, waarin zij daarvoor het meest ontvankelijk zijn, zoveel mogelijk gelegenheid krijgen voor het opdoen van 'existentiële (natuur)ervaringen. De onmiddellijke woonomgeving dient daarvoor de nodige mogelijkheden te bieden.
De raad stelt dat 'zorgzaamheid' als levenshouding essentieel is voor 'duurzaamheid' en dan ook niet vroeg genoeg kan worden geleerd. De directe omgeving van het kind biedt hiervoor goede aanknopingspunten.

De raad ziet een belangrijke taak weggelegd voor onder meer organisaties op het gebied van gezins-, opvoedings- en consumentenvoorlichting, gezondheidszorg en -educatie, sociaal-cultureel werk, de media e.d., kortom voor organisaties, die zich reeds tot ouders en andere opvoeders richten om natuur- en milieu(-educatie) in hun werkzaamheden 'mee te nemen'.

De raad hoopt dan ook dat de boodschap van dit advies door velen wordt opgepakt. Dit is dan ook de reden, dat dit advies - de adviezen van de raad zijn openbaar - in deze vorm wordt gepubliceerd.

de voorzitter, de secretaris,

H.J.L. Vonhoff T. Klumpers

INHOUD

	SAMENVATTING		7
1	**INLEIDING**		9
	1.1	motivering	9
	1.2	achtergrond	10
	1.3	reikwijdte en doel	11
	1.4	opbouw	13
2	**MOTIEVEN**		15
	2.1	'jong geleerd, oud gedaan'	17
	2.2	' hoop doet leven'	18
	2.3	'oefening baart kunst'	20
3	**RANDVOORWAARDEN**		24
	3.1	natuurbeelden	24
	3.2	cognitieve ontwikkeling	24
	3.3	morele ontwikkeling	25
	3.4	sleutelleeftijden	27
	3.5	omgevingsfactoren	27
4	**AANGRIJPINGSPUNTEN**		29
	4.1	inleiding	29
	4.2	' de dagelijkse tegenstrijdigheden'	31
	4.3	' de vruchtbare momenten'	32
	4.4	' de eigen straat als startpunt'	33
5	**WAT NU VERDER TE DOEN STAAT**		35
	5.1	inleiding; recapitulatie	35
	5.2	aanbevelingen	35
	LITERATUUR		39
	VERANTWOORDING		

SAMENVATTING

Met het advies 'Zo zijn onze manieren' richt de Natuurbeschermingsraad de aandacht op de rol die de directe omgeving van het jonge kind (het primaire opvoedingsmilieu) met betrekking tot natuur en milieu(-educatie) speelt en/of zou kunnen spelen. De raad doet dit op grond van de overweging dat juist de ervaringen in de vroege jeugd van grote invloed zijn op - latere - houding en gedrag met betrekking tot de omringende wereld. Juist omdat in de eerste levensjaren de hoofdlijnen van ons denken en doen door het bewuste en onbewuste voorbeeldgedrag van onze ouders en eventuele andere opvoeders ('de significante anderen') worden bepaald is een bezinning op de gedragsdeterminanten, i.c. de waarden en normen, die bewust en onbewust een rol in de opvoeding spelen, van groot belang. Voorts is de raad van oordeel dat 'zorgzaamheid' als levenshouding essentieel is voor 'duurzaamheid' en dat deze houding niet vroeg genoeg kan worden geleerd. De raad laat zich hierbij leiden door de 'ethic of living sustainably', zoals verwoord in 'Caring for the Earth' van IUCN, UNEP en WWF. Voorts acht de raad het van belang dat volwassenen adequaat d.w.z. positief betrokken en handelingsgericht reageren, wanneer kinderen met vragen over door hen als bedreigend ervaren milieuproblemen zitten. De raad is voorts van oordeel dat het gezin door zijn structuur (een relatief klein sociaal netwerk) en zijn cultuur (b.v. waarden als solidariteit en hulpvaardigheid) goede gelegenheid biedt voor het leren omgaan met 'sociale dilemma's' c.q. het in onderling overleg afwegen van individuele belangen versus collectief belang - een op het terrein van natuur en milieu noodzakelijk verschijnsel. Tenslotte ziet de raad in de wens van wellicht iedere ouder om zijn/haar kind in vrede en gezondheid te laten opgroeien in een leefbare wereld een vruchtbaar aanknopingspunt voor aandacht voor natuur en milieu in het opvoedingsmilieu. Het advies richt zich dan ook primair op de opvoeders.

Na een uitwerking van bovenstaande motieven schetst de raad een aantal randvoorwaarden, die volwassenen bij natuur- en milieu-educatie in de opvoeding in acht moeten nemen, zoals het natuurbeeld van het jonge kind en diens fase van cognitieve en morele ontwikkeling.

De raad ziet tenminste de drie volgende aangrijpingspunten voor natuur- en milieu-educatie in het gezin: ten eerste de 'dagelijkse tegenstrijdigheden' in ons gedrag ('we vinden de weg naar school te gevaarlijk en brengen ons kind dus met de auto naar school'), ten tweede de momenten en perioden in het leven van het kind ('de vruchtbare momenten' en 'sleutelleeftijden'), gedurende welke het kind in het bijzonder ontvankelijk is voor 'existentiële ervaringen' en ten derde de directe omgeving en belevingswereld van het kind.

Het advies eindigt met een tiental aanbevelingen met betrekking tot de manier waarop de rol van het gezin op het terrein van natuur- en milieu-educatie kan worden versterkt. De raad ziet in dit verband een belangrijke taak weggelegd voor onder meer organisaties op het gebied van gezins-, opvoedings- en consumentenvoorlichting, gezondheidszorg en -educatie, sociaal-cultureel werk, de media e.d. De gedachten gaan daarbij uit naar het 'meenemen van natuur en milieu' door deze instellingen, die zich toch reeds tot ouders en andere opvoeders richten. Voorts bepleit de raad verschillende mogelijkheden om natuurbeleving in gezinsverband alsmede bezinning in deze kring over de beschikbare 'milieugebruiksruimte' te stimuleren.

1 INLEIDING

1.1 Motivering

In het voorliggende advies bepleit de Natuurbeschermingsraad grote aandacht te besteden aan natuur- en milieu-educatie in het zogenoemde primaire opvoedingsmilieu, d.w.z. de directe (sociale) omgeving, waarin een nieuw-geborene zijn eerste levensjaren en (vroege) jeugd doorbrengt, in de regel het gezin *). Omdat ouders en eventuele andere volwassenen, die het primaire opvoedingsmilieu vormen, door hun houding en gedrag, kennis en vaardigheden bepalend zijn voor de aandacht die natuur en milieu in de opvoeding krijgen, spitst dit advies zich toe op de rol van deze volwassenen.
De raad is van oordeel dat juist het primaire opvoedingsmilieu in het kader van de natuur- en milieu-educatie bijzondere aandacht verdient, en wel op grond van de volgende overwegingen:

motieven

- juist de ervaringen in de vroege jeugd zijn van grote invloed op - latere - houding en gedrag met betrekking tot de omringende wereld;
- 'zorgzaamheid' als levenshouding is essentieel voor 'sustainable living' en kan niet vroeg genoeg worden geleerd;
- jonge kinderen zijn zeer ontvankelijk voor natuurbeleving;
- kinderen worden via t.v., school, vriendjes e.d. geconfronteerd met door hen als bedreigend ervaren problemen (het gat in de ozonlaag, het uitsterven van diersoorten e.d.). Ouders dienen adequaat op dit gevoel van bedreiging te reageren;
- ouders zitten met opvoedingsvragen met betrekking tot natuur en milieu;
- bij ouders mag, juist in hun rol van ouder/opvoeder, ontvankelijkheid worden verwacht voor vraagstukken die te maken hebben met de toekomst van c.q. een leefbare wereld voor hun kind;
- veel natuur- en milieuproblemen c.q. collectief ongewenste situaties ontstaan doordat individuen keuzes maken, die zijn gericht op het behalen van persoonlijk voordeel (conflict individueel <-> collectief belang). Het gezin biedt door zijn cultuur en structuur mogelijkheden om te leren persoonlijk belang en collectief belang tegen elkaar af te wegen.

*) zie voetnoot blz. 15

'witte vlek'

Kijkend naar het terrein van de natuur- en milieu-educatie is de raad bovendien van oordeel dat natuur- en milieu-educatie in het primaire opvoedingsmilieu relatief een 'witte vlek' vormt, omdat de meeste aandacht op dit gebied is gericht op het secundaire opvoedingsmilieu (basis- en voortgezet onderwijs) en het tertiaire opvoedingsmilieu (sociaal-cultureel werk, jeugd- en jongerenwerk, volwasseneneducatie in beroep en bedrijf e.d.)

1.2 Achtergrond

CARING FOR THE EARTH

In het najaar van 1991 brachten de IUCN, de UNEP en het WWF een rapport en actieplan uit, getiteld 'Caring for the Earth, A Strategy for Sustainable Living'. De titel is veelzeggend en geeft uitdrukking aan een internationaal onderschreven ethisch beginsel; het vormt als zodanig een referentiepunt en richtsnoer voor het menselijk handelen. Waarden als eerbied, zorg, respect, mededogen en verantwoordelijkheid worden in het rapport fundamenteel geacht voor de 'world ethic of living sustainably' (ethiek van een duurzaam bestaan) en dienen volgens het rapport dan ook een belangrijke plaats in de opvoeding te krijgen. Op grond hiervan roept Actiepunt 2.3. uit 'Caring for the Earth' op tot onder meer de volgende activiteiten :

* parents teaching their children to act with respect for other people and other species;
* educators incorporating the world ethic in their teaching;
* children helping their parents to become aware and change their behaviour by explaining at home the new ideas they have learned at school;

ethiek

In de 'ethic of living sustainably' uit 'Caring for the Earth' gaat het onder meer om de volgende principes:

* respect en zorg voor al het leven op aarde;
* het behoud van de levenskracht en soortenrijkdom van de aarde;
* de zorg dat de natuurlijke hulpbronnen van de aarde niet uitgeput raken en de grenzen van de draagkracht der aarde niet worden overschreden;
* de plicht van mensen zelf zorgen te dragen voor hun naaste omgeving;
* integratie van economische en sociale ontwikkeling met natuur- en milieubehoud.

samenhang

Deze ethiek betreft dus niet alleen de natuur maar heeft betrekking op de menselijke omgeving in al zijn facetten: biotisch, abiotisch, cultureel en sociaal in hun onderlinge samenhang. Juist vanwege deze onderlinge samenhang ontkomt niemand aan zijn verantwoordelijkheden voor het totaal.
Natuur- en milieu-educatie is er nu juist op gericht mensen in casu ouders en andere opvoeders bewust te maken van de wisselwerking tussen individu, samenleving en natuur en milieu, en hen te helpen bij het verwerven van attitudes en vaardigheden om een bijdrage te leveren aan een zorgvuldige omgang met ('caring for') natuur en milieu.
Natuur- en milieu-educatie heeft overigens niet de pretentie te weten hoe wij ons precies dienen te gedragen; het heeft wel de taak bij te dragen aan het inhoud geven aan en in de praktijk brengen van de 'ethic of living sustainably'.

1.3 Reikwijdte en doel

rol ouders

In dit advies staat de vraag centraal op welke wijze de (potentiele) capaciteiten van het gezinsmilieu op het terrein van natuur- en milieu-educatie kunnen worden benut en versterkt. Hoewel het uiteindelijk gaat om de kinderen, richt dit advies zich vooral op de rol die ouders met betrekking tot natuur- en milieu-educatie kunnen en dienen te spelen. Zij zijn immers verantwoordelijk en bepalend voor de aanwezigheid in de huiselijke kring van stimulerende of beperkende voorwaarden voor aandacht en zorg voor natuur en milieu.

meer dan liefde voor de natuur

Natuur- en milieu-educatie kan op verschillende wijze vorm krijgen. Het scheppen van mogelijkheden voor natuurbeleving is daar één van, en, zowel met het oog op de verrijking van de persoonlijkheid als met het oog op de ontwikkeling van de waardering van en betrokkenheid bij natuur en milieu, een heel belangrijke. Omdat jonge kinderen in hoge mate open staan voor nieuwe ervaringen is het van groot belang hen existentiële natuurervaringen te laten beleven op een leeftijd, waarop zij daarvoor (het meest) ontvankelijk zijn, namelijk in hun vroege jeugd. Maar natuur- en milieu-educatie reikt verder dan het aankweken van liefde voor de natuur.

onderzoek

Cruciaal is de vraag waar enerzijds de blokkeringen en remmingen liggen, die een duurzame omgang met natuur en milieu in de weg staan en anderzijds waar de positieve aangrijpingspunten liggen om een op duurzaamheid gericht denken en doen te bevorderen. Omdat de ervaringen in de vroege jeugd ook op dit terrein van essentieel belang blijken te zijn richt dit advies zich met name op deze periode.

complementair

Het grote belang, dat in dit advies wordt gehecht aan natuur- en milieu-educatie in de vroege jeugd laat het belang van aandacht

voor natuur en milieu op latere leeftijd of in andere verbanden, bijvoorbeeld binnen het basis- en voortgezet onderwijs of in het kader van de volwasseneneducatie, onverlet. Immers, in de verschillende leeftijdsfasen en de verschillende (maatschappelijke) situaties dienen zich andere aangrijpingspunten voor natuur- en milieu-educatie aan. De raad ziet al deze aktiviteiten dan ook als complementair, elkaar ondersteunend en versterkend. Ouders kunnen immers ook van hun schoolgaande kinderen leren ('children helping their parents to become aware and change their behaviour by explaining at home the new ideas they have learned at school') en leerervaringen van volwassenen in het kader van bijvoorbeeld beroep of bedrijf (milieuvriendelijk huishouden, bedrijfsmilieuzorg e.d.) kunnen op hun beurt weer in het opvoedingsmilieu hun doorwerking vinden.

intermediaire kaders

Wanneer men het kind in zijn vroege jaren wil bereiken dient men zich te richten op de ouders. Zij zijn immers de primair verantwoordelijken voor de opvoeding, zeker in deze periode. Om hen te bereiken dient men zich tot allerlei 'intermediaire kaders' te richten, zoals organisaties op het gebied van natuur- en milieu-educatie, gezondheids- en opvoedingsvoorlichting, volwasseneneducatie, sociaal-cultureel werk, de media e.d.. De vorm en inhoud van het natuur- en milieu-educatieve aanbod ligt in handen van deze maatschappelijke organisaties. De rol van de overheid kan niet anders dan initiërend en voorwaardenscheppend zijn. In verband met de autonomie van het gezin dient immers grote terughoudendheid te worden betracht ten aanzien van bemoeienis - en zeker van overheidswege - met betrekking tot vorm en inhoud van de opvoeding. De erkenning van deze autonomie en eigen verantwoordelijkheid inzake de opvoeding vormt de basis voor - en dus de beperking van de mogelijkheden tot - het ontwikkelen van beleid. Het bevorderen van bewuste, zelfstandige keuzen met betrekking tot de aandacht die men, vrijwillig en onder eigen verantwoordelijkheid, in de opvoeding aan natuur en milieu wil geven zal een van de doelstellingen van het (overheids)beleid dienen te zijn. Het is een van de oogmerken van dit advies om aktiviteiten die daartoe leiden op gang te brengen en/of te (doen) ondersteunen.

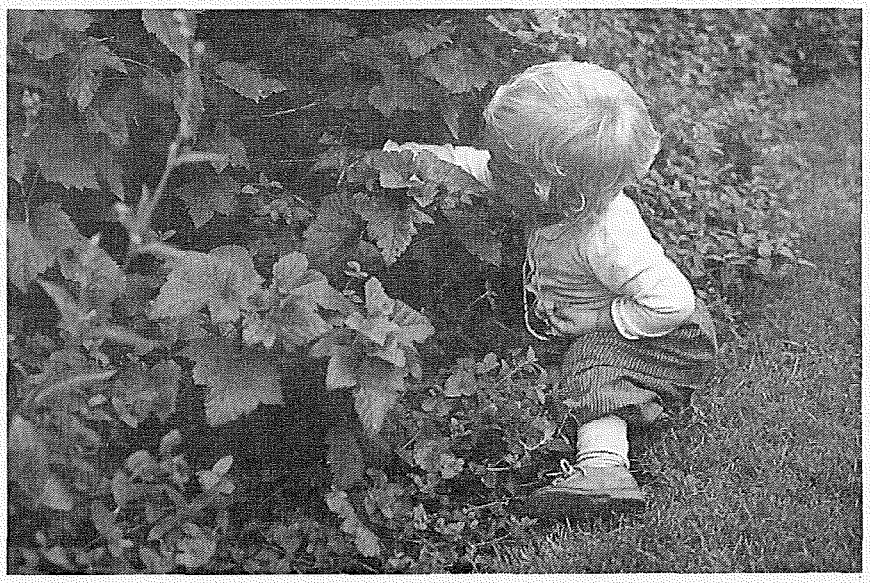
autonomie

mix

Tenslotte zij er op gewezen dat natuur- en milieu-educatie niet de enige weg is naar een duurzame omgang met natuur en milieu. Er zullen ook andere wegen bewandeld moeten worden, zoals onder meer directe regulering door middel van geboden en verboden en indirecte regulering door middel van subsidies en heffingen enz.. Ook zullen de fysieke omgeving en de inrichting van de samenleving (meer) mogelijkheden moeten bieden om een bepaald gedrag te bevorderen. Het gaat ook bij 'caring for the earth' om een 'mix' van instrumenten, die in onderlinge samenhang en afstemming moeten worden ingezet. Natuur- en milieu-educatie (in het primaire opvoedingsmilieu) is daar een onderdeel van.

1.4 Opbouw

Het advies is als volgt opgebouwd. Allereerst worden de motieven om in het gezin aandacht aan natuur- en milieu-educatie te besteden nader uiteengezet (hoofdstuk 2). Daarbij wordt eerst ingegaan op de cruciale invloed van vroege ervaringen op (latere) houding en gedrag. Vervolgens wordt stilgestaan bij het belang van een adequate reactie van ouders met betrekking tot vragen van kinderen over natuur en milieu(problemen). Tenslotte komt het belang van het gezin als leerplaats voor het omgaan met zogenoemde sociale dilemma's aan de orde. In hoofdstuk 3 worden enkele randvoorwaarden met betrekking tot natuur- en milieu-educatie aan jonge kinderen uiteengezet, zoals onder meer de cognitieve en morele ontwikkeling van het kind. In hoofdstuk 4 komen aan de orde de aangrijpingspunten die zich in het gezinsmilieu m.b.t. natuur- en milieu-educatie voordoen. In hoofdstuk 5 komt de raad tot een aantal aanbevelingen.

2 MOTIEVEN

In de inleiding is reeds in het kort aangegeven op grond van welke motieven de Natuurbeschermingsraad zo'n belangrijke rol op het terrein van de natuur- en milieu-educatie toekent aan het primaire opvoedingsmilieu. Deze motieven worden hieronder nader uitgewerkt en toegelicht.
Daaraan voorafgaand volgt hieronder eerst een omschrijving van het begrip 'het primaire opvoedingsmilieu'.

definitie primaire opvoedingsmilieu

Onder het primaire opvoedingsmilieu wordt verstaan de onmiddellijke (sociale) omgeving, waarin een nieuwgeborene zijn eerste levensjaren en (vroege) jeugd doorbrengt, in de regel het gezin. Dit behoeft echter niet per se het traditionele gesloten en complete gezin te zijn; bedoeld wordt het opvoedingsmilieu, door wie dan ook gevormd: de ouder(s) of verzorger(s), inclusief familieleden, vrienden, oppas, buren, leidsters van kinderdagverblijf of peuterspeelzaal. Kortom, alle volwassenen die frequent deel uitmaken van de opvoedings-omgeving, daarin een rol vervullen en aldus voor het kind relevant zijn. Dergelijke personen worden wel aangeduid als de 'significante anderen' *).
Hoewel in dit advies de opvoeding gedurende de eerste levensjaren, waarin het kind nog nagenoeg uitsluitend in het gezinsmilieu verkeert, centraal staat - dus gedurende de zogenoemde voorschoolse periode; 0-4 jaar - betreft dit advies ook de opvoeding in de verdere jaren die het kind thuis doorbrengt: de huiselijke kring biedt immers ook mogelijkheden tot natuur- en milieu-educatie van kinderen tot de leeftijd, waarop zij het huis uitgaan.

secundair en tertiair opvoedingsmilieu

Naast het primaire opvoedingsmilieu kunnen het secundaire en tertiaire opvoedingsmilieu worden onderscheiden. Het secundaire opvoedingsmilieu wordt met name gevormd door de school (en de kring van vriendjes en vriendinnetjes en hun ouders). De jeugd- of sportvereniging, de kerk, de knutselclub e.d. vormen het tertiaire opvoedingsmilieu.

*) Wanneer in dit advies gesproken wordt over het gezin, het gezinsmilieu, thuis, de huiselijke kring e.d. wordt deze brede omschrijving van het primaire opvoedingsmilieu bedoeld. Wanneer gesproken wordt over ouders worden daaronder ook verstaan de eventuele andere volwassenen die deel uit maken van het primaire opvoedingsmilieu.

GEKRUIDGEHAKT
1000 gram
890
1590
795

2.1 'Jong geleerd, oud gedaan'

Ons zien, horen, voelen, denken en handelen is - mèt erkenning van aangeboren mogelijkheden en beperkingen - in belangrijke mate cultureel bepaald. Wat wij waarnemen, waarderen en doen is voor een groot deel het resultaat van onze opvoeding en verdere interaktie met onze (sociale) omgeving; onze opvattingen, voorstellingen en gedragingen zijn producten van leerprocessen, die zich in de loop van ons leven hebben voltrokken.

filterfunctie

In dit leerproces speelt het gezinsmilieu, waarin de 'socialisatie', de overdracht van normen en waarden, doeleinden en verwachtingen aan het nieuwe individu in eerste instantie plaatsvindt, een belangrijke rol. Het kind doet daar zijn eerste kennis op en krijgt er zijn eerste indrukken hoe met mensen, dieren, planten en dingen wordt omgegaan. De ouders bepalen c.q. selecteren in belangrijke mate wát het kind te zien krijgt en hóe - dus in welke (emotionele) context - het kind dingen te zien krijgt. Zij bepalen dus in hoge mate wat het kind léért zien en welke ervaringen het opdoet. In deze omgeving ervaart het kind wat wel en wat niet wordt gewaardeerd, wat goed en mooi en wat fout en lelijk wordt gevonden enz.. 'It is the adults who set the rules of the game'..'there is no other game around' (Berger and Luckmann, 1967).

Juist omdat het waarden- en normenpatroon binnen het gezin het eerste en (voorlopig) enige is dat het kind ervaart dient vanuit de natuur- en milieu-educatie aandacht te worden geschonken aan deze primaire socialisatie. Immers, uit het oogpunt van natuur- en milieu-educatie is het van wezenlijk belang dat ouders en andere opvoeders zich realiseren dat in de opvoedingssituatie c.q. in de relatie met het aan hun zorg toevertrouwde jonge kind nagenoeg elk gedrag, bewust en onbewust, effect heeft op denken en doen van dit kind: of het nu betreft de aandacht die wordt geschonken aan het repareren van een kapot voorwerp, de aanwezigheid van een huisdier en de zorg daarvoor of het (bewust) niet hebben van een huisdier, het uitdoen van het licht bij het verlaten van een kamer of het doodslaan van een wesp, het eten van vlees of het kopen van een walkman, het drinken van koffie of het lezen van tijdschriften, het maken van foto's of het genieten van een boswandeling, in elk gedrag komt een bepaald normen- en waardenpatroon tot uitdrukking.

impliciete overdracht

Hierbij is niet alleen van belang wat expliciet aan het kind wordt verteld, maar met name ook de impliciete overdracht door de manier van kijken, de klank in de stem, wijze waarop mensen, dieren en dingen worden aangeraakt enz.. Juist omdat deze eerste ervaringen plaats vinden in het zogenoemde pre-verbale stadium van het kind, waarin vooral gevoelsassociaties van belang zijn, zijn zij van zo grote invloed. Het zijn namelijk deze gevoelsassociaties, die richting geven aan het latere denken en doen.

afhankelijkheid

In dit socialisatieproces is het jonge kind, dat nog alles moet leren, in belangrijke mate afhankelijk van de overdragende partij (de 'significante anderen'), waarmee een grote emotionele, affectieve band bestaat. Het oordeel en het gedrag van deze volwassene(n) worden in deze eerste jaren door het kind (nog) volledig vertrouwd. Zij zijn in de ogen van het jonge kind de bezitters van alle wijsheid, kennis, kracht en deugd. Hun woord en gedrag zijn (nog) heilig en van fundamenteel belang voor de positieve of negatieve (gevoels)relatie van het kind met de omringende wereld.
Voorts is ook de frequentie waarmee het kind - bewust en onbewust - met bepaalde denkbeelden en gedragingen wordt geconfronteerd van grote invloed op de ontwikkeling van het kind.

tegenstrijdigheden

Tenslotte nog dit: vaak zijn gedrag en denkbeelden van volwassenen niet in overeenstemming met elkaar: 'Grote mensen' zeggen wel dat de natuur mooi is, maar ze kappen wel bomen voor de aanleg van een weg en ze zeggen wel dat 'de auto slecht voor het milieu' is, maar ze gebruiken hem iedere dag. Jonge kinderen zien dat en leren dus dat woord en daad kennelijk niet in overeenstemming behoeven te zijn. Aldus wordt ook dit type gedrag voorgeleefd en onbewust aan de jongere generatie overgedragen.

einddoel

Het gaat de raad erom, dat ouders bewust aandacht besteden aan de manier waarop zij in de opvoeding met natuur en milieu omgaan. Tevens wil de raad met dit advies bevorderen dat ouders daarbij de nodige hulp wordt geboden. Het uiteindelijke doel is zodanige condities te scheppen, dat er een generatie opgroeit die zich vragen stelt, interesse heeft voor en betrokkenheid voelt bij de omringende wereld en de 'ethic of living sustainably' tot richtsnoer neemt voor zijn handelen.

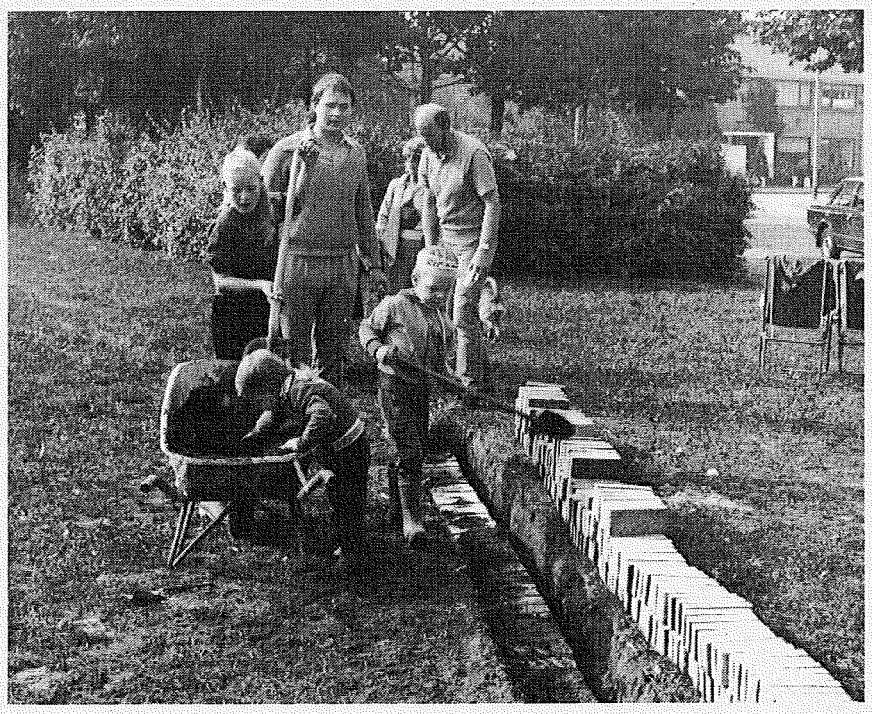
2.2 'Hoop doet leven'

angsten

Behalve het belang van de vroege jeugd zijn er ook andere overwegingen die aanleiding geven tot het (doen) ontwikkelen van beleid met betrekking tot natuur- en milieu-educatie in het gezin. Kinderen worden langs verschillende wegen geconfronteerd met de problematiek van natuur- en milieubehoud: via radio en televisie vernemen zij bijna dagelijks berichten over de toestand van natuur en milieu, zoals het broeikaseffect, het gat in de ozonlaag, de sterfte onder zeevogels, de slechte toestand van onze bossen, de jacht op walvissen, het uitsterven van dier- en plantesoorten enz.. Zij komen thuis met verhalen, die zij over dit soort problemen op school, van vriendjes en anderen hebben gehoord. Het betreft veelal situaties, die kinderen - en ook volwassenen - als bedreigend ervaren. In het algemeen maken kinderen zich bezorgd over de toestand van natuur en milieu (Van der Hoeven,1992). Door hun betrokkenheid bij de natuur balanceren zij steeds tussen positieve gevoelens voor de natuur en

sombere, negatieve gevoelens als het om milieuproblemen gaat. Het is dan ook begrijpelijk dat kinderen van hun opvoeders een antwoord verwachten, waarmee zij 'verder' kunnen. Dit vereist een adequate reaktie van de ouders. Het gaat daarbij overigens niet zozeer om inhoudelijke (populair-wetenschappelijke) kennis - al behoort een elementaire kennis van dit soort (mondiale) problemen tot hetgeen van iedere burger verwacht mag worden - maar vooral ook om de manier van reageren: niet ongeïnteresseerd of wanhopig, maar betrokken en handelingsgericht. Vanuit pedagogisch oogpunt is het van immens belang dat het kind met zijn vragen op de juiste manier wordt tegemoet getreden. Gevoelens van machteloosheid en van schuld - hoe ten onrechte ook - kunnen verlammend werken, terwijl natuur- en milieu-educatie juist is gericht op het ruimte scheppen voor en het verder tot ontwikkeling brengen van positieve gevoelens en gedragingen. Het gaat om perspectieven op de toekomst, er moet ruimte zijn voor hoop en toekomstverwachting. Ouders moeten, juist omdat zij als 'significante anderen' oriëntatie- en identificatiepunten voor het kind vormen, een positieve opstelling met betrekking tot de toekomst hebben. Het is voor het kind - en zeker voor het kind dat zich zorgen maakt - een troostende gedachte en van belang, te ervaren dat er volwassenen zijn die zich voor natuur en milieu inzetten.

ouders als identificatiepunt

De opvoeder moet zelf in de toekomst geloven. Hij moet 'voor zichzelf helderheid hebben en dat ook kunnen overdragen, volgens welke normen en waarden het hopen op de toekomst gerechtvaardigd is'. 'Er bestaat geen andere pedagogie dan de pedagogie van de hoop' (Dasberg,1980). Een positieve, op de toekomst gerichte houding en dito gedrag van ouders is ook uit een oogpunt van natuur- en milieu-educatie van wezenlijk belang. Het gaat bij natuur- en milieu-educatie immers om de opvoeding tot mondige en weerbare mensen, die in staat zijn medeverantwoordelijkheid voor de wereld om hen heen te onderkennen en vorm te geven.

zorg

Kinderen kunnen zorgzaamheid en respect voor anderen en voor hun omgeving niet vroeg genoeg leren, al zal dat dienen te geschieden op het niveau c.q. binnen de mogelijkheden van de denk- en leefwereld (belevingswereld, abstractieniveau, emotionele en morele ontwikkeling e.d.) van de verschillende leeftijdscategorieën. In dit verband wordt er nadrukkelijk op gewezen dat voorkomen moet worden dat kinderen worden opgezadeld met problemen die de hunne niet kunnen en mogen zijn en waaronder zij zouden kunnen bezwijken.

opvoedingsvragen

Tot slot: ouders blijken zich in toenemende mate ook uit eigen beweging de vraag stellen naar de wijze waarop zij in hun opvoeding met natuur en milieu moeten omgaan, wat zij wel en niet kunnen vertellen en hoe zij hun kinderen tot positief (milieu)gedrag kunnen stimuleren, hen daarin kunnen voorgaan e.d.. Ook deze ontwikkeling vraagt om een beleid dat is gericht op steun aan ouders.

2.3 'Oefening baart kunst'

Tot slot geven de volgende overwegingen aanleiding om in het kader van natuur- en milieu-educatie de aandacht te richten op het gezinsmilieu, namelijk de aanwezigheid - in beginsel - van normen en waarden die belangrijke aanknopingspunten bieden voor de 'duurzaamheids-ethiek'.

toekomst

In de eerste plaats kan daarbij worden gedacht aan de wens van wellicht iedere ouder zijn/haar kind(eren) te laten opgroeien in een leefbare wereld en hem/haar/hen ook in de verdere toekomst een leven in vrede en gezondheid te laten genieten. Met name jonge ouders in verwachting van of met een eerste kind blijken gevoelig voor milieuproblematiek ('Kan ik mijn kind borstvoeding geven i.v.m. pcb's?').
De zorg voor het leven op aarde en voor de kwaliteit van het bestaan - ook in de toekomst - , de zorg voor het niet uitputten van natuurlijke hulpbronnen, de zorg voor de naaste omgeving;

Dit zijn allemaal waarden, waarvoor ouders en andere opvoeders in sterke of mindere mate ontvankelijk geacht kunnen worden en die ook thans reeds - in meer of mindere mate - een rol in de opvoeding spelen.

solidariteit

Ten tweede kan worden gedacht aan de omstandigheid dat binnen het gezin in meer of mindere mate normen en waarden gelden als solidariteit, wederkerigheid en gelijkwaardigheid, opofferingsgezindheid en hulpvaardigheid, wederzijds vertrouwen, respect voor de ander en voor diens kansen en bezittingen enz..
Op grond van het bovenstaande kan dus in principe in het gezin een ontvankelijkheid voor (deze elementen uit) de duurzaamheidsethiek worden verondersteld. Deze omstandigheid biedt aanknopingspunten voor het ontwikkelen van aktiviteiten, die er op gericht zijn het gezin te benutten als leerschool en praktische oefenplaats voor het omgaan met sociale dilemma's.

sociale dilemma's

Veel natuur- en milieu-problemen vinden hun oorzaak immers in zogenoemde 'sociale dilemma's': situaties, waarin individuen/individuele bedrijven de keuze hebben tussen gedragingen die het eigen belang/bedrijfsbelang dienen en gedragingen die het collectieve belang dienen (b.v. het gemak even de auto te gebruiken in plaats van de fiets resp. b.v. het bedrijfsafval te lozen) en waarbij door de talrijke keuzes voor het eigen resp. bedrijfsbelang uiteindelijk iedereen slechter af is (vervuiling, ruimtebeslag, uitputting grondstoffen e.d.). Dit zal evenwel pas in een later stadium blijken. Nu doet zich het dilemma voor dat de keuze van een individu/individueel bedrijf enerzijds niet de garantie geeft dat het collectieve belang (schone lucht e.d.) wordt gerealiseerd, maar anderzijds ook geen bedreiging vormt voor het collectief belang: de individuele bijdrage aan de verbetering van de kwaliteit van het milieu, b.v. door het verkopen of laten staan van de auto resp. het niet lozen, maar verwerken van het afval, is niet merkbaar. De uiteindelijke situatie (i.c. een schoon milieu) hangt ook af van de keuze van (de talloze) anderen: alle keuzen gezamenlijk bepalen het eindresultaat. Maar hoe weet het individu(ele bedrijf) nu wat de anderen zullen doen? Zullen anderen zich ook iets ontzeggen of kosten maken, zo vraagt het individu(ele bedrijf) zich af, of ben ik de enige, zodat mijn gedragingen voor mij b.v. alleen ongemak en kosten met zich brengen maar verder niets?

oplossingen

Er zijn verschillende manieren denkbaar om sociale dilemma's tegemoet te treden:

- een appèl doen op waarden en opvattingen; het beïnvloeden van attitudes en gedrag (b.v. een beroep doen op solidariteit);
- zorgen dat handelen t.b.v. het collectief belang aantrekkelijker wordt (belonen) en het kiezen voor het eigen belang onaantrekkelijker (bestraffen);

- de positieve effecten van collectief belang voor het individu laten zien, b.v. door de doelen zichtbaar te maken door ze te vertalen in tussendoelen en subdoelen;
- kiezen voor kleinere doelgroepen: in kleinere netwerken ontstaan eerder gevoelens van solidariteit, onderling vertrouwen en gezamenlijke verantwoordelijkheid; er bestaat eerder gelegenheid voor het geven en ontvangen van sociale support; in kleinere groepen komt ook sneller sociale controle voor en face-to-face-contacten zijn het meest effectief, vooral als het gaat om het veranderen van houdingen en gedragingen;

Het omgaan met sociale dilemma's is geen eenvoudige zaak omdat dit het individu voor problemen plaatst, die een groot appèl doen op zijn psychische vermogens. Zoals aangegeven kunnen de dilemma's onder meer worden verkleind door het zichtbaar maken van het collectieve belang voor het individu en door het opereren in kleine sociale eenheden omdat die goede gelegenheid bieden voor positieve en negatieve sociale controle.

gezin als veilige oefenplaats

Welnu, het gezin heeft in dit opzicht in principe veel te bieden : het betreft immers een klein sociaal netwerk, waarin de deelnemers gedurende langere tijd direct en frequent met elkaar omgaan en waarbij - eveneens in principe - onderling vertrouwen, respect en solidariteit bestaan. Het biedt de mogelijkheid collectieve doelen te stellen en afspraken te maken inzake het collectieve en individuele belang en het daarop af te stemmen gedrag. Daarbij kan worden gedacht aan de zorg voor huis en hof, het omgaan met energie, de te gebruiken middelen van vervoer, de aanschaf van gebruiks- en verbruiksartikelen enz..

Juist omdat het gezin bestaat uit wederzijds voor elkaar 'significante anderen' vormt het een zeer geschikt kader voor het aan de orde stellen van de 'ethic of living sustainably', voor het tot groepsnorm nemen van deze ethiek alsmede het met wederzijdse steun praktiseren daarvan. De afspraken die de leden van het primaire opvoedingsmilieu met elkaar maken vormen de legitimatie die de betrokken deelnemers voor hun gedrag nodig hebben. Een dergelijke sociale support is van belang als buffer tegen normen en waarden uit de omringende samenleving, die strijdig zijn met de beoogde 'duurzaamheids-ethiek'. Door in het relatief veilige verband van het gezin te ervaren dat het mogelijk is in gemeenschappelijk overleg collectieve doelen te stellen en het eigen gedrag daarop af te stemmen wordt een ontvankelijkheid gekweekt voor het maken van dergelijke afspraken, ook in andere sociale kaders, zoals de werksituatie, de school, de vereniging of de woonbuurt.

mondigheid en weerbaarheid

Tevens wordt - en dat is niet onbelangrijk - een ontvankelijkheid gekweekt voor het verrichten van op duurzaamheid gerichte handelingen, ook buiten organisatorische kaders om. De betrokkenen leren om op duurzaamheid gericht gedrag te vertonen op basis van verinnerlijking, van interne motivatie: handelingen worden verricht of nagelaten omdat je vindt dat dat - in het licht van het streven naar duurzaamheid - goed is, ongeacht wat derden daarvan vinden. Opvoeding tot zodanige mondige en weerbare mensen vormt een van de doelstellingen van de natuur- en milieu-educatie.

oudere kinderen

Er zij overigens op gewezen dat het primaire opvoedingsmilieu pas deze functie van leer- en oefenplaats voor het omgaan met sociale dilemma's kan vervullen wanneer het kind wat ouder is c.q. een leeftijd heeft bereikt, waarop rationeel over wederzijds gedrag afspraken kunnen worden gemaakt.

3 RANDVOORWAARDEN

Het is van belang dat ouders, die 'iets aan natuur- en milieueducatie willen doen', aansluiting zoeken bij de belevingswereld van het kind. Het 'mosterdzaadje' van de natuur- en milieueducatie kan niet tot wasdom komen wanneer het niet op het juiste tijdstip onder de juiste omstandigheden op de juiste voedingsbodem terecht komt. Dit betekent dat dient te worden uitgegaan van een aantal randvoorwaarden, zoals het begrippenkader van het kind en de fase van diens cognitieve en morele ontwikkeling.

3.1 Natuurbeelden

uitnodigende natuur

Margadant en van Kempen hebben de verschillende waarden die kinderen aan de natuur toekennen gesystematiseerd. Als overkoepelend noemen zij de zogenoemde 'uitnodigende natuur' - een absolute 'must' voor kinderen, aldus deze onderzoeksters - die is onder te verdelen in 'uitdagende natuur', 'gebruiksnatuur' (: speel-natuur, eet-natuur, heilzame natuur, grondstoffenleverancier), 'intrigerende natuur' (speuren en spieden), 'esthetische natuur' en 'recreatieve natuur'. Het verdient aanbeveling dat volwassenen in de omgang met het kind niet hun eigen (b.v. 'natuurwetenschappelijk' of 'esthetisch') natuurbeeld tot uitgangspunt nemen, maar het natuurbeeld van het kind. Voor een uitvoeriger beschrijving zij verwezen naar de publicatie 'Groen verschiet/-/ Natuurbeleving en natuuronderwijs bij acht- tot twaalfjarige kinderen', Margadant en van Kempen, 1990.

3.2 Cognitieve ontwikkeling

peuters en kleuters

Behalve met genoemde natuurbeelden dient rekening te worden gehouden met de cognitieve ontwikkeling van het kind. Jonge kinderen leven overwegend in het hier en nu. De niet zichtbare wereld en de toekomst zijn voor een kleuter nog geen relevante grootheden. Hij (be)leeft dus zeer situationeel. Kleuters zijn nog niet in staat tot reflectie, het afstand nemen tot verschijnselen en tot de wijze waarop volwassenen daarmee omgaan. Wel kunnen ze ervaringen opdoen met betrekking tot die omgang, waardoor een betrokkenheid ontstaat, die voorwaarde is voor die reflectie. Zo kan de omgang met een huisdier van belang zijn voor de betrokkenheid bij andere levende wezens c.q. de natuur. Dieren worden overigens door kleuters als individu gezien en niet als exemplaar van een soort, zoals volwassenen dat plegen te doen.

schoolkinderen

Bij wat oudere kinderen tot een jaar of twaalf overheerst de zogenoemde 'concreet functionele denkwijze'. Deze kinderen zijn vooral gericht op het concreet praktische, of het mogelijk nuttige gebruik van nieuwe kennis en niet op de theorie of de verkla-

ring die erachter steekt. Toch houden kinderen in deze leeftijdsfase zich spontaan bezig met het ordenen van begrippen met betrekking tot de natuur, bijvoorbeeld de indeling in zoogdieren, vogels, insekten e.d.. Begrippen als kringlopen en voedselketens kunnen worden begrepen. Dit vereist een zeker abstractievermogen, dat evenwel nog van kind tot kind en van onderwerp tot onderwerp kan verschillen. De voorstelling die kinderen zich in deze periode van de werkelijkheid maken wordt (nog steeds) sterk bepaald door het heden en is niet toekomstgericht. Het vermogen om te abstraheren begint zich rond een jaar of twaalf te ontwikkelen.

3.3 Morele ontwikkeling

Hierboven werden onder verwijzing naar 'Caring for the Earth' respect, zorg, eerbied en verantwoordelijkheid voor mensen, dieren, planten en dingen, kortom, voor de omringende wereld, als fundamenteel voor de opvoeding, de menswording beschouwd. Ouders en andere opvoeders krijgen onvermijdelijk met deze waarden, en dus met vragen over goed en kwaad, mogen en niet mogen etc. te maken wanneer in de opvoeding natuur en milieu en hoe daarmee om te gaan aan de orde komen.

waardenvorming

Waardenvorming vormt een belangrijk aspect van natuur- en milieu-educatie. In de vroege jeugd vindt deze waardenvorming plaats door waardenoverdracht, met name via voorbeeldgedrag en het stellen van regels. Wat later vindt de zogenoemde waardenontwikkeling plaats, namelijk wanneer kinderen nadenken over de geleerde waarden en deze toetsen aan die van anderen. Bij natuur- en milieu-educatie in het gezin gaat het er gedurende de eerste levensjaren van het kind om dat volwassenen op duurzaamheid gerichte waarden en normen in woord en gedrag overdragen en het kind op latere leeftijd in dialoog stimuleren tot het bewust kiezen en hanteren van dergelijke waarden.

Hieronder volgen enkele hoofdlijnen van de morele ontwikkeling, waarmee men in de natuur- en milieu-educatie rekening dient te houden. Veel in ontleend aan het boek 'Als kinderen je een zorg zijn, over opvoeding in waarden en normen' van Thomas Lickona (1983).

ontdekken

Een liefdevolle koestering in het eerste jaar is van belang voor vertrouwensvolle relaties met anderen. In de eerste jaren ontdekt het kind de wereld om zich heen en - zo blijkt uit de bekende koppigheidsfase in het tweede jaar - zichzelf. Deze onderzoeks- en onafhankelijkheidsdrang dient te worden gestimuleerd en in banen geleid: het gaat om het zoeken naar een evenwicht tussen zelfstandigheid en controle. Het kind leert dat er dingen zijn die mogen en die niet mogen.

leren kiezen

Van groot belang voor de morele ontwikkeling is het kind te leren kiezen. Daarmee kan al in het tweede jaar worden begonnen en dit zal op den duur zijn vruchten afwerpen. Immers, door het kind keuzemogelijkheden te geven wordt het kind enerzijds geconfronteerd met het bestaan van grenzen; anderzijds leert het kind, juist doordat hem een eigen handelingsruimte wordt geboden, het bestaan van het verschijnsel 'respect'. Het kind leert dat het wordt gerespecteerd en dat het zelf kan kiezen, dat het de mogelijkheid heeft zelf zijn doen en laten te bepalen. Een kind dat zelf leert kiezen zal ook leren de keuzevrijheid van anderen te respecteren.

sociaal gedrag

Een kind van drie begint al socialer te worden dan een kind van twee, maar vindt het nog steeds moeilijk rekening te houden met anderen; kinderen denken tot een jaar of vier in hoge mate 'egocentrisch'. Contact met leeftijdgenootjes is daarom noodzakelijk voor het ontwikkelen van sociaal gedrag. Door eenvoudige spelletjes leren kinderen dat er regels zijn en dat iedere deelnemer zich daaraan moet houden. Het is tevens een goede leeftijd om een kind te leren dat het moet helpen. Op deze leeftijd kan het kind begrijpen dat het als onderdeel van het gezin ook zijn steentje kan bijdragen. Kinderen op deze leeftijd vinden het leuk karweitjes te verrichten. Door het ontvangen van kleine opdrachten leert het kind spelenderwijs verantwoordelijkheid voor de groep waarvan het deel uitmaakt.

'voor wat, hoort wat'

Vanaf een jaar of vijf kunnen kinderen zich meer in anderen verplaatsen. Op deze leeftijd ontstaat begrip voor het gezegde 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet'. In de periode tussen de zeven en tien jaar is het kind minder gevoelig voor gevoelens van anderen en stelt het zich zakelijk op : 'gelijke monniken, gelijke kappen' en 'voor wat, hoort wat'. In deze fase is het van belang dat ouders met het kind gaan onderhandelen en het kind aldus confronteren met keuzemogelijkheden. Juist omdat het kind zo gevoelig is voor rechtvaardigheid en wederkerigheid kan een appèl worden gedaan op het hem in deze fase kenmerkende principe 'voor wat, hoort wat'.

puberteit

Als het kind elf, twaalf, dertien jaar is gaan verwachtingen van anderen zijn gedrag meer leiden. De vraag 'Wat zullen de anderen van mij denken?' wordt een belangrijk richtsnoer voor het gedrag. Daarbij worden hoe langer hoe minder de volwassenen in zijn omgeving tot referentiepunt genomen, maar vooral zijn leeftijdgenoten. Vooral in de tweede helft van de pubertijd worden de van jongs af meegekregen waarden en normen op hun houdbaarheid getoetst.

Na de pubertijd zoeken jongeren naar hun plek in een groter sociaal systeem, willen daar medeverantwoordelijkheid voor dragen en er een aktieve bijdrage aan leveren. Het is de fase van idealisme en van behoefte aan ideologieën. Jongeren kunnen in deze fase de maatschappelijk negatieve effecten van bepaalde gedragingen onderkennen: 'Als iedereen dat zou doen dan...'.

3.4 Sleutelleeftijden

heel vroeg

Hoewel de socialisatie een proces van een lange(re) duur is - en eigenlijk nooit is afgelopen ('education permanente') - doen zich in de vroege levensfase van het kind bepaalde perioden en momenten voor - de zogenoemde 'sleutelleeftijden' of 'sleutelperioden' en 'vruchtbare momenten' en 'gevoelige perioden' - die in het bijzonder van belang zijn omdat het kind in die periode of op dat moment in het bijzonder ontvankelijk is voor het opdoen van bepaalde nieuwe ervaringen. Sleutelleeftijden worden door Kamphorst en Spruijt omschreven als: 'die beginleeftijd, die maximaal toegang geeft tot de betreffende vrijetijdsgedragsvorm, resulterend in een hoge participatiegraad in die gedragsvorm op die sleutelleeftijd zelf, maar ook op latere leeftijd'. Genoemde onderzoekers komen op grond van door hen verricht onderzoek tot de conclusie dat er een optimale beginleeftijd blijkt te bestaan voor socialisatie tot natuurrecreatie. Deze ligt heel vroeg, namelijk vóór het derde levensjaar' (Kamphorst en Spruijt, 1981). Meer informatie over sleutelleeftijden is te vinden in de dissertatie van Kamphorst en Spruijt 'Vrijetijdsgedrag in het perspectief van socialisatie' (1983).

3.5 Omgevingsfactoren

sociale milieus

Van der Hoeven heeft in haar onderzoek nauwelijks of geen verschillen kunnen vinden tussen hogere en lagere sociale milieus wat betreft houding ten opzichte van natuur en milieu. Wel heeft zij kunnen constateren dat 'ouders uit een laag sociaal milieu meer waarde hechten aan orde en discipline en het minder belangrijk vinden dat hun kind iets van de natuur afweet dan ouders uit een hoog sociaal milieu. De verschillen zijn echter niet significant, er is wel sprake van een trend'. Voorts blijkt uit haar onderzoek dat ouders uit hogere sociale milieus vaker dan ouders uit lagere sociale milieu's met hun kind over het milieu praten, maar ook dit verschil is niet significant (Van der Hoeven,1992).

culturele verschillen

Op grond van haar ervaringen met kleuters bepleit Margadant bij natuur- en milieu-educatie rekening te houden met culturele en religieuze verschillen, omdat deze een andere natuurbeleving tot gevolg hebben. Zo signaleerde zij zelf gebrek aan ervaring in de omgang met dieren bij kinderen uit etnische minderheden: deze kinderen hadden, op en enkele uitzondering na, geen huisdieren en leerden thuis ook niet de affectieve relatie met huisdieren (Margadant,1988). In deze levensfase zijn nog geen verschillen te constateren tussen stadskinderen en plattelandskinderen wat betreft hun beleving van, en dus omgang met dieren. Het kalfje in de stal wordt door het kind op de boerderij net zo benaderd als de poes door een stadskind. 'De categorise-

ring van dieren in huisdieren, productiedieren en wilde dieren (waarmee je dan ook anders zou mogen omgaan. red.) is compleet vreemd voor jonge kinderen' (Margadant,1988).

stad en platteland

Van der Hoeven constateerde verschil in betrokkenheid bij milieuproblemen tussen dorpskinderen en stadskinderen: dorpskinderen relateren milieuproblemen meer met lokale problemen en stadskinderen met mondiale problemen (van der Hoeven,1992).

4 AANGRIJPINGSPUNTEN

4.1 Inleiding

normen en waarden

Het is goed zich bij een beschouwing over het primaire opvoedingsmilieu te realiseren, dat de opvoeding niet plaatsvindt op een geïsoleerd eiland, maar op talloze manieren met de maatschappij, waarbinnen zij plaatsvindt, is verbonden. Talrijke normen en waarden - en zeker de in onze westerse samenleving dominante normen en waarden - worden bewust en onbewust op allerlei wijzen door de ouders, maar ook via de media als televisie en radio, in reclame, via vriendjes en kennissen, via 'de straat' enz. de huiskamer binnen gebracht. Ouders vervullen immers naast de rol van opvoeder ook diverse andere sociale rollen b.v. als consument, werknemer of werkgever, verenigingslid, forens, recreant, belastingbetaler enz. De gedragingen in deze verschillende maatschappelijke rollen worden bepaald door de in en met betrekking tot die verbanden geldende normen en waarden. Dit kunnen andere normen en waarden zijn dan die waaraan in het gezinsmilieu een centrale rol wordt toegekend. Daarmee worden bewust en onbewust diverse, en veelal onderling strijdige, waardenoriëntaties de huiskamer binnengebracht, die het denken en doen van het jonge kind beïnvloeden.

opsporen van determinanten

De samenleving is in de loop der geschiedenis op een bepaalde manier ingericht en ouders zijn een product van hun tijd. Zij ontkomen niet aan de materiële en immateriële cultuur die hen gevormd heeft en omringt en dragen deze bewust en onbewust aan hun kinderen over. Natuur- en milieu-educatie is nu juist gericht op een kritische bezinning op de manier waarop wij - in het licht van de ethiek van duurzaamheid - met de ons omringende wereld omgaan. Het gaat derhalve om een bewust onderzoek naar de processen die aan ons denken en doen ten grondslag liggen, om de determinanten daarvan op te sporen, deze kritisch te beoordelen en tot bewuste keuzen te komen. Juist omdat in onze eerste levensjaren de hoofdlijnen van ons denken en doen door het bewuste en onbewuste voorbeeldgedrag van onze ouders worden bepaald is een dergelijke bezinning in het primaire opvoedingsmilieu van groot belang. Alleen al de omstandigheid dat denken en doen in het licht van de duurzaamheidsethiek thuis aan de orde worden gesteld is voor het kind een belangrijke leerervaring. De - relatieve - veiligheid van het gezin biedt bovendien een geschikt kader voor het aan de orde stellen van dit soort vragen (zie ook de beschouwingen terzake in paragraaf 2.3)

reflectie

Zoals gezegd behoort een dergelijke reflectie tot het wezen van natuur- en milieu-educatie. Het gaat daarbij immers om de relatie mens - samenleving - natuur en milieu, om bewustwording, om de bevordering van betrokkenheid, om de verantwoor

delijkheid voor eigen handelen en om leerprocessen met betrekking tot weten, waarderen, kiezen en handelen (advies Natuurbeschermingsraad: Reikwijdte Natuur- en Milieu-educatie, 1992).

'-ismen'

Wanneer een dergelijke reflectie plaatsvindt stuiten ouders op waardenoriëntaties als rationalisme, antropocentrisme, individualisme, materialisme, hedonisme en utilitarisme en de vele positieve verworvenheden, die daarvan het resultaat zijn: een hoog ontwikkelde wetenschap en technologie, een op mensenrechten gebaseerde rechtsstaat en verzorgingsstaat, een democratische staatsinrichting, een uitgebreid onderwijssysteem, een hoog ontwikkelde gezondheidszorg, een materiële welvaart met alle daaraan verbonden comfort enz.. Aan de andere kant zullen de betrokken ouders worden geconfronteerd met de vraag of deze waardenoriëntaties, al of niet in combinatie, hebben geleid tot ernstige aantasting van natuur en milieu. 'Wat moeten wij denken van het gat in de ozonlaag, het broeikaseffect, de uitputting van grondstoffen, de armoede in de derde wereld, onze stervende bossen, de vergraste heide en doodgereden dassen en hoe moeten wij daarmee omgaan?' zo zullen zij zich afvragen. 'Vormen deze verschijnselen de keerzijde van de dominante waarden van onze cultuur?' 'Vragen begrippen als economische groei en persoonlijke vrijheid, het streven naar materiële welvaart en persoonlijk comfort in het licht van het streven naar duurzaamheid om (her)ijking?' 'Wat is de verhouding tussen dynamiek en behoud?' 'In hoeverre laat ik mijn gedrag leiden door het oordeel van anderen en in hoeverre wens ik daarvan onafhankelijk te zijn?'

capitulatie ?

Nu is een dergelijke kritische reflectie op de eigen normen en waarden geen eenvoudige zaak. Ouders staan daarbij bovendien voor een aantal grote problemen. Zo doet zich het probleem voor dat zij - ook al staan zij kritisch tegenover de negatieve aspecten van genoemde, in de westerse samenleving dominante waardenoriëntaties - de aan hun zorg toevertrouwde kinderen op het leven in die samenleving willen en moeten voorbereiden. Het niet (mogen) meedoen met bijvoorbeeld consumptieve trends als de aanschaf van computer(spelletjes) of van steeds nieuwe kleding volgens de laatste mode, zal het kind voor grote problemen plaatsen, hetgeen opvoeders zullen willen voorkomen. De capitulatie van ouders lijkt onontkoombaar: doe je niet mee met een aantal c.q. de meest dominante waardenoriëntaties in de samenleving, dan plaats je je kind buitenspel.

'na mij de zondvloed'

Voorts doet zich het volgende verschijnsel voor dat het er voor de natuur- en milieu-educatie niet gemakkelijker op maakt. In de westerse wereld, die zich enerzijds kenmerkt door materiële overvloed en die anderzijds de mondiale problemen van natuur, milieu, armoede, oorlog, (natuur)rampen enz. dagelijks in de huiskamer brengt, ontstaan bij het individu gemakkelijk zowel een gevoel van machteloosheid als een gevoel van 'pluk de dag',

'na mij de zondvloed' en 'laat ik maar van het leven genieten en halen wat er te halen valt'. Het zal duidelijk zijn dat dit geen vruchtbare voedingsbodem is voor de bepleite 'duurzaamheids-ethiek'.

perspectief

Anderzijds blijken waarden als toekomstige leefbaarheid, solidariteit, gezamenlijke verantwoordelijkheid, respect voor de natuur en de omgeving, immateriële vreugden, zorgzaamheid en respect voor de ander en diens goederen en mogelijkheden etc. als tegenbeweging tegen een aantal dominante waarden terrein te winnen. Het verschijnen van 'Caring for the Earth' is daar een voorbeeld van.

Zoals gezegd is het de taak van de natuur- en milieu-educatie de 'ethic of living sustainably in het primaire opvoedingsmilieu - en daarbuiten - aan de orde te stellen en hulp te bieden bij het verder ontwikkelen en in de praktijk brengen van deze ethiek. Hiertoe doen zich naar het oordeel van de raad tenminste de drie volgende aangrijpingspunten voor: de dagelijkse tegenstrijdigheden in ons gedrag, de momenten en perioden in het leven van het kind waarop het in het bijzonder ontvankelijk is voor 'existentiële ervaringen' ('de vruchtbare momenten') en de directe omgeving c.q. belevingswereld van het kind.

4.2 'De dagelijkse tegenstrijdigheden'

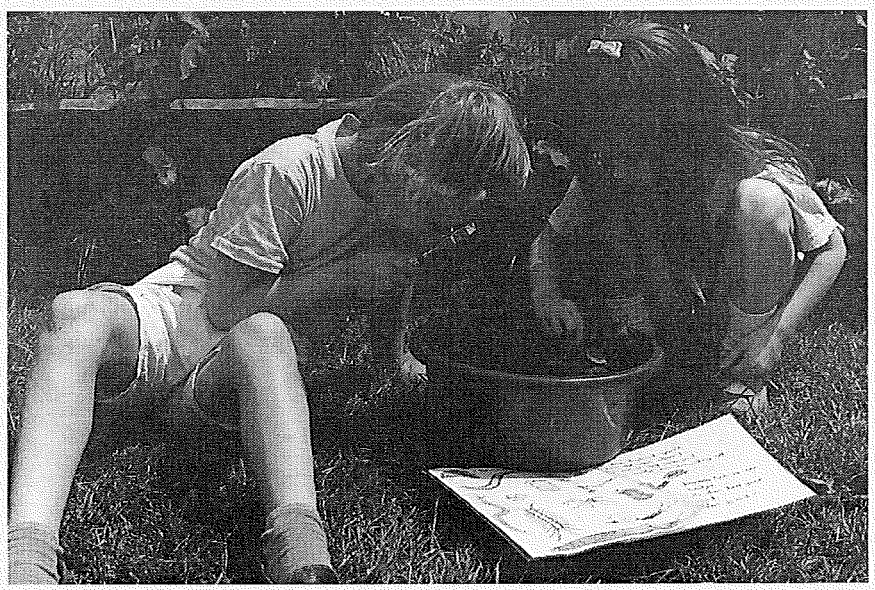
'doe ik het of doe ik het niet ?'

Geen mens en dus geen opvoeder - hoe milieubewust en van hoe goede wil ook - ontkomt aan handelingen die op zijn minst op gespannen voet staan met het streven naar duurzaamheid. Ons dagelijks leven zit - ook wat dit betreft - vol tegenstrijdigheden. Voor een deel worden wij door de omringende cultuur gedwongen tot bepaald (b.v. consumenten)gedrag, voor een ander deel kiezen wij 'tegen beter weten in' voor bepaalde gedragingen en zijn dan zeer knap in het verzinnen van rationalisaties ter rechtvaardiging van ons gedrag.
Deze tegenstrijdigheden bieden bij uitstek aanknopingspunten c.q. gespreksthema's voor natuur- en milieu-educatie in het gezin: we leren onze kinderen respect voor het leven, maar houden en slachten dieren op grote schaal, bomen zijn ons dierbaar, maar we willen wel elke dag een krant, wij vinden de weg naar school te gevaarlijk en brengen ons kind dus met de auto naar school, wij hebben medelijden met de bevolking in landen in de derde wereld, maar handhaven een systeem van importbeperkingen m.b.t. bepaalde producten uit die landen, wij zien - ook 's winters! - graag een (liefst lang houdbaar) boeket bloemen in de huiskamer ook al weten we dat de productie daarvan gepaard gaat met hoge energielasten, chemische behandeling enz., enz.. Bezinning op dit soort vragen vormt de kern van natuur- en milieu-educatie.

4.3 'De vruchtbare momenten'

vroege jeugd

Het kan niet anders of elk kind maakt voor het eerst kennis met 'de natuur', met dieren en planten, aarde en lucht, zon, wind, regen enz. in zijn primaire opvoedingsmilieu. Deze eerste ervaringen worden opgedaan in de leeftijd van een half tot twee en een half à drie jaar. Zij zijn van belang omdat zij op een tijdstip plaatsvinden, waarop, zoals wij hierboven zagen, de emotionele - pre-verbale - beleving nog alles overheersend is en omdat deze beleving plaatsvindt in relatie tot c.q. in afhankelijkheid van de volwassene, die de gevoelsrelatie van het kind met dat stuk natuur (dat dier, die bloem, die aarde e.d.) bepaalt of moduleert. In deze eerste levensjaren is het kind de wereld om zich heen aan het ontdekken. Alles intrigeert, nodigt uit tot verkenning. Deze aandacht richt zich op alles binnen handbereik, dus evenzeer het rollen en stuiteren van een bal, het geluid van een zaag, de hardheid/zachtheid van een spons enz. als levende 'dingen' in de natuur (het spinnetje in de heg, de mus op de voedertafel e.d.).

existentiële speelrelatie

Het jonge kind beleeft de wereld - in het onderhavige verband : de natuur - dus heel direct, in concrete, tastbare objecten, waarmee je iets kan dóen. Door onderzoekend kijken en andere directe zintuiglijke waarnemingen als voelen, proeven, horen en ruiken ontdekt hij zijn omgeving. Voor jonge kinderen is de zogenoemde 'existentiële speelrelatie' met hun omgeving kenmerkend. Hun 'leren is hun spelen en hun spelen is hun leren'. Deze relatie is, aldus Margadant, 'symbiotisch van aard, heel primair gericht op onmiddellijke ervaringen, zoals de stemming, de atmosfeer, de gegeven situatie'. Vanuit deze symbiotisch geaarde, existentiële speelrelatie kunnen kinderen heel primaire natuurervaringen opdoen'... (vanuit deze speelrelatie, die) 'bij

uitstek gelegenheid biedt om heel intensief te leren op momenten van verbazing en verwondering' (Margadant en van Kempen,1991). Dergelijke momenten van verbazing en verwondering ('de vruchtbare momenten') brengen existentiële ervaringen met zich.

'de vonk'

Het is voor het leren over en het waarderen van de natuur derhalve van belang dat ouders en andere opvoeders situaties creëren, die het jonge kind gelegenheid geven en dan zullen uitnodigen ('de uitnodigende natuur') tot het opdoen van dergelijke existentiële natuurervaringen.
Maar er zijn, ook op latere leeftijd, meer 'vruchtbare momenten'; momenten waarop kinderen 'ontdekkingen' doen, plotseling geraakt worden, samenhangen gewaarworden, er bij hen een inzicht dóórbreekt. Dat kunnen ontmoetingen met bepaalde mensen zijn, bijvoorbeeld een geliefde leraar, een gebeurtenis in de familie of op straat, een muzikale ervaring, een beeld op de televisie, een passage in een boek enz.. Alhoewel het niet mogelijk is te zeggen waarom een bepaalde ervaring bij de één wel maar bij de ander niet tot 'existentiële ervaring' wordt, kan er in elk geval wel een samenhang met de sociale, emotionele, cognitieve en morele ontwikkeling van het kind worden aangenomen. In hoofdstuk 3 is op deze materie reeds nader ingegaan.

voorwaarden scheppen

Voor de volwassenen in het primaire opvoedingsmilieu betekent dit in elk geval dat zij, rekening houdend met de randvoorwaarden als cognitieve ontwikkeling, sleutelleeftijden etc., voor kinderen optimale voorwaarden moeten scheppen voor het opdoen van dergelijke ervaringen. Hierbij kan gedacht worden aan kindgerichte aktiviteiten en het zorgen voor een sociale- en woonomgeving (tuin én openbaar groen met een diversiteit aan 'gebruiksmogelijkheden') die gelegenheid biedt voor het opdoen van existentiële ervaringen.

4.4 'De eigen straat als startpunt'

de directe woonomgeving

'Het is opmerkelijk hoe goed kinderen op de hoogte zijn van milieuproblemen en hoe zij hun bezorgdheid daarover onder woorden kunnen brengen', aldus Van der Hoeven. Zij constateerde daarbij een verschuiving in de wijze waarop kinderen naar het milieu in het algemeen en in hun eigen omgeving kijken. 'De sombere milieubeleving maakt plaats voor een minder pessimistisch oordeel als het om de eigen omgeving gaat'. De onderzoekster veronderstelt dat het hier 'om een beschermend mechanisme gaat dat het evenwicht tussen kennis en emotie herstelt als de bedreiging die van milieuproblemen uitgaat te dichtbij komt'(Van der Hoeven, 1992). 'Geconcludeerd wordt dat de confrontatie met het milieu en de milieuproblematiek een zodanige inwerking op het bestaan van kinderen heeft, dat zij voor hun eigen behoud alle middelen die zij tot hun

beschikking hebben inzetten om zich te verdedigen'. Bij deze onderkenning van de situatie en de reaktie daarop is dus sprake van een 'vruchtbaar moment'. Tegen deze achtergrond zoeken kinderen naar antwoorden en oplossingen, waarbij zij - zo stelt Van der Hoeven - 'gezien hun positie als kind heel terecht, als hun eigen bijdrage een beperkt aantal aktiviteiten noemen, variërend van geen rommel maken en niets vernielen tot het geven van geld aan aktiegroepen' (Van der Hoeven, 1992).

Waar het hier om gaat is het verschijnsel dat kinderen hun eigen omgeving ervaren als een plek die zo slecht nog niet is en die dus nog voldoende mogelijkheden biedt tot positieve aktiviteiten. Welnu, deze opstelling biedt het uit educatief oogpunt zo belangrijke handelingsperspectief! Ook deze omstandigheid verschaft het gezinsmilieu dus goede aanknopingspunten voor natuur- en milieu-educatie.

5. WAT NU VERDER TE DOEN STAAT

5.1 Inleiding; recapitulatie

cruciale rol van gezinsmilieu

Doel van dit advies is de plaats van natuur en milieu in de opvoeding thuis te versterken.
Daartoe is in de eerste plaats de cruciale rol van het gezin met betrekking tot de overdracht van normen en waarden (betreffende natuur en milieu) voor het voetlicht gebracht en zijn de potenties c.q. de in beginsel voor natuur- en milieu-educatie gunstige structuur en cultuur van dit sociale netwerk aangegeven. Vervolgens is stilgestaan bij de randvoorwaarden als de cognitieve en morele ontwikkelingsfase van het kind, waarmee ouders bij natuur- en milieu-educatie te maken krijgen.
Vervolgens zijn enkele aanknopingspunten voor natuur- en milieu-educatie in het gezin aangereikt, zoals de tegenstrijdigheden in ons dagelijks gedrag, de ontvankelijkheid van kinderen voor nieuwe indrukken en de handelingsbereidheid van kinderen ten aanzien van het onmiddellijke leefmilieu.
In dit laatste hoofdstuk zal nader worden ingegaan op de vraag op welke wijze, op basis van voorgaande bevindingen, kan worden bevorderd dat ouders in de opvoeding (meer) aandacht besteden aan natuur en milieu.

5.2 Aanbevelingen

* Voor het bereiken van ouders dient gebruik te worden gemaakt van de zogenoemde intermediaire kaders, zoals organisaties op het gebied van natuur- en milieu(-educatie), gezins-, opvoedings- en consumentenvoorlichting, gezondheidszorg en -educatie, volwasseneneducatie, sociaal-cultureel werk, de media e.d..
  Daarnaast kan natuur- en milieu-educatie ook via het (oudere) kind het primaire opvoedingsmilieu worden binnengebracht, bijvoorbeeld via de school of het jeugd- en jongerenwerk.

Aanbeveling 1 : De raad beveelt aan de organisaties, instellingen en personen, die zich in verband met opvoedingsvraagstukken tot ouders en andere opvoeders in het primaire opvoedingsmilieu richten of daarvoor vanuit de natuur- en milieu-educatieve hoek in aanmerking komen te betrekken bij de verdere gedachtenvorming over en uitwerking van dit advies.

* Er bestaat reeds zeer veel natuur- en milieu-educatief materiaal voor het basis- en voortgezet onderwijs en het jeugd- en jongerenwerk (spelletjes, schriftelijk en doe-materiaal(leskist/doos).

Aanbeveling 2 : De raad beveelt aan te onderzoeken of dit materiaal geschikt is voor gebruik in het primaire opvoedingsmilieu, waaronder mede wordt verstaan of genoegzaam rekening is resp. wordt gehouden met de randvoorwaarden als bedoeld in hoofdstuk 3. Bij dit onderzoek dient het (interdisciplinaire) veld, zoals bedoeld onder aanbeveling 1. te worden betrokken.

* Omdat voorbeeldgedrag door de ouders en andere relevante personen uit het primaire opvoedingsmilieu de grootste invloed blijkt te hebben op denken en doen van kinderen verdient het aanbeveling dat deze opvoeders respect en zorg voor natuur en milieu in de eigen omgeving - elementen uit de 'ethic of living sustainably' (Caring for the Earth) - in de praktijk brengen. Bovendien blijkt de eigen omgeving voor kinderen een goed aangrijpingspunt te zijn om hun betrokkenheid bij vraagstukken op het gebied van natuur en milieu in concreet handelen vorm te geven.

Aanbeveling 3 : De raad beveelt aan om, eventueel in de vorm van enkele experimenten, op het gezin gerichte natuur- en milieu-educatieve 'projecten' op te zetten. De gedachten gaan daarbij uit naar woonbuurt- of woonwijkgewijs opgezette activiteiten, in samenspel met alle in aanmerking komende instanties, zoals peuterspeelzaal, kinderdagverblijf, onderwijs, kerken, chemo-car, plantsoenendienst, consultatiebureau, jeugd- en jongerenwerk, buurthuis, kinderboerderij e.d.. Een dergelijke opzet leidt naar het oordeel van de raad niet alleen tot de zogenoemde 'geïntegreerde doelgroepenbenadering' maar bevordert tevens de mogelijkheid dat kader(s) wordt(en) gevormd voor follow-up en continuïteit.
Het verdient aanbeveling bij dergelijke experimentele woonbuurtprojecten in elk geval ook een woonbuurt in een achterstandssituatie te betrekken.

* De opvoeding is voor veel ouders een belangrijk onderwerp van gesprek met andere ouders. In dergelijke gesprekken vindt meningsvorming plaats en helpen ouders elkaar bij het zoeken naar een juiste houding en een adequaat (opvoedings)gedrag . Natuur- en milieu-educatie dient hierop in te spelen.

Aanbeveling 4 : De raad beveelt aan in bestaande oudergespreksgroepen, die in het kader van het sociaal-cultureel werk, opvoedings- en gezondheidsvoorlichting, peuterspeelzaalwerk, het onderwijs etc. worden georganiseerd, vragen met betrekking tot natuur en milieu(-educatie) aan de orde te stellen, dan wel de totstandkoming te bevorderen van gespreksgroepen, waarin ouders zich bezig houden met hun natuur- en milieu-educatieve rol en de versterking daarvan.

Daarnaast dient te worden bevorderd (zie ook aanbeveling 9) dat natuur en milieu(-educatie) onderwerp wordt van de (informele) gesprekken, die ouders onderling, met buren, met vrienden e.a. voeren.

* De kleine sociale eenheid die het primaire opvoedingsmilieu vormt, biedt een goed kader voor het leren omgaan met zogenoemde sociale dilemma's, namelijk door het in gemeenschappelijk overleg stellen van collectieve doelen en daarop vervolgens het individuele gedrag af te stemmen. Juist het onderling overleg biedt bij uitstek de mogelijkheid voor bezinning op de determinanten van denken en doen in relatie tot natuur en milieu.

Aanbeveling 5 : De raad beveelt aan de mogelijkheid te onderzoeken om modellen te ontwikkelen van 'gezinscontracten' of 'gezinsstrippenkaarten', waarin per gezin een zekere 'milieugebruiksruimte' (aan energie, consumptiegoederen e.d.) wordt toegekend en de gezinsleden - in de vorm van een (serieus) spel - in de praktijk de in dit verband beschikbaar gestelde ruimte moeten zien te verdelen.

* Het is van belang dat kinderen de mogelijkheid hebben tot het opdoen van 'existentiële' ervaringen. Natuurbeleving in de vroege jeugd behoort daartoe, zowel met het oog op het zelfstandig pedagogisch belang als met het oog op een verdere betrokkenheid bij natuur en milieu (-vraagstukken).

Aanbeveling 6 : De raad beveelt aan de mogelijkheden te onderzoeken om, analoog aan de 'Friluftsfrämjander'-aktiviteiten in Zweden, op lokaal niveau tot de vorming van groepjes van kinderen te komen, die onder leiding van ouders wekelijks 'de uitdagende natuur' intrekken en daar spannende, feestelijke en gezellige momenten beleven. Ook instellingen voor buitenschoolse opvang (crèches e.d.) zouden dit soort aktiviteiten in hun programma moeten opnemen .

Aanbeveling 7 : De raad beveelt aan dat bezoekerscentra, natuur-historische musea, dierentuinen, kinderboerderijen, IVN-afdelingen en andere natuur- en milieu-educatieve instellingen alsmede recreatieve instellingen, die potentieel natuurrecreatieve aktiviteiten zouden kunnen ontwikkelen (recreatieondernemingen, campings e.d.) in hun aanbod aan aktiviteiten en voorzieningen aandacht besteden aan gezinnen met (jonge) kinderen, specifiek gericht op natuurbeleving in gezinsverband, met mogelijkheden voor voortzetting (verwerking, toepassing e.d.) thuis (zie in dit verband ook aanbeveling 2 m.b.t. natuur- en milieu-educatief materiaal).

Aanbeveling 8 : De raad beveelt aan een campagne te starten waardoor met name voor ouders en andere opvoeders, informatie beschikbaar komt over de vraag welke mogelijkheden voor natuurbeleving zich in de (woon)omgeving voordoen, waar informatie over natuur- en milieu-educatieve aktiviteiten en voorzieningen is te krijgen en waar men voor ondersteuning terecht kan.

* Natuur en milieu zijn geen exclusief aandachtsveld voor natuur- en milieu(-educatieve) organisaties, maar behoren tot ieders verantwoordelijkheid.

Aanbeveling 9 : De raad beveelt aan te bevorderen dat de bestaande media en andere intermediairen op het gebied van de opvoeding (periodieken als 'Ouders van Nu' etc., de opvoedtelefoon, consultatiebureaus voor zuigelingen- en kleuterzorg, consulenten gezondheidsvoorlichting en -opvoeding enz.) natuur- en milieu-aspecten in hun voorlichtende en educatieve aktiviteiten meenemen, waarbij gedacht kan worden aan opiniërende artikelen, een vragenrubriek, rubrieken met tips, mondelinge advisering aan ouders over het belang van (existentiële) ervaringen m.b.t. natuur en milieu e.d..

Aanbeveling 10 : De raad beveelt aan dat bij de opleiding tot beroepen, die een rol spelen bij de primaire socialisatie (opleidingen kinderverzorging en opvoeding, jeugdgezondheidszorg e.d.) natuur- en milieueducatie een plaats krijgt. Voorts beveelt de raad aan te bevorderen dat personen, werkzaam in deze sectoren, de mogelijkheid krijgen tot her- en bijscholing op het gebied van natuur- en milieu-educatie.

LITERATUUR

Baarsen, C. van e.a. (1991). Concept-deelleerplan Natuur- en Milieu-educatie in het basisonderwijs, 2. Bouwstenen voor een programma. Enschede: SLO.

Berger, P.L. and Th. Luckmann (1966). The social construction of reality. A treatease in the sociology of knowledge. New York: Anchor Books.

Dasberg, L. (1980). Pedagogie in de schaduw van het jaar 2000 of hulde aan de hoop. Meppel: Boon

Jager, H. de (1967). Cultuuroverdracht en concertbezoek. Leiden: Stenfert Kroese.

Horst, W. ter (1978). Natuur en Kind; Ideeën voor een groene opvoeding. 's Gravenhage: Onmiboek.

Huitzing, D. (1989). Een schepje er boven op! Over natuur- en milieu-educatie en pedagogiek. 's Gravenhage: SDU.

Hoeven - van Doornum, A.A. van der (1992). Kinderen over het milieu. Nijmegen: ITS.

Isambert, A. (1964). De opvoeding der ouders. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.

IUCN/UNEP/WWF. (1991). Caring for the Earth, A Strategy for Sustainable Living. Gland, Switserland.

Klandermans, B. e.a.(1987). Overtuigen en Activeren. Publieksbeïnvloeding in theorie en praktijk. Assen/Maastricht: van Gorcum.

Kamphorst T. en E. Spruijt (1983). Vrijetijdsgedrag in het perspectief van socialisatie. Utrecht: RUU.

Kamphorst T. en E. Spruijt (1981). Natuurrecreatie, jong geleerd, oud gedaan? Utrecht: RUU.

Kohnstamm, R. (1980). Kleine ontwikkelingspsychologie. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Lickona, Th., Wessel Ytsma (red.) (1986). Als kinderen je een zorg zijn. Over opvoeding in waarden en normen. Nijkerk: Intro.

Margadant - van Arcken, M.J.A. (1988). Dierenjuf. Natuureducatie en de relatie tussen jonge kinderen en dieren. Utrecht.

Margadant - van Arcken, M.J.A. en M. van Kempen (1990). Groen verschiet. Natuurbeleving en natuuronderwijs bij acht- tot twaalfjarige kinderen. 's Gravenhage: SDU.
idem (1991). Natuur in kinderhanden. Bevordering en integratie van natuurbeleving in het basisonderwijs. Enschede: SLO.

Natuurbeschermingsraad (1992). Reikwijdte natuur- en milieu-educatie. Naar een gemeenschappelijke programmabasis. Utrecht: Natuurbeschermingsraad.

Schmidt, W.H.O. (1978). De ontwikkeling van het kind in het perspectief van cultuur en opvoeding. Baarn: Ambo.

Stone, L.J. en J. Church (1970). Beknopte ontwikkelingspsychologie. Amsterdam/Brussel: Agon.

Struykers, P. (1991). Opvoeding van kinderen en milieu. in: CVN-krant, driemaandelijks tijdschrift voor milieu-educatie in Vlaanderen, jrg. 21, nr.4.

Vriens, L.J.A. (1988). Pedagogiek tussen vrees en vrede. Een pedagogische theorie over vredesopvoeding. Utrecht: RUU.

VERANTWOORDING

Dit advies werd voorbereid door de Commissie Natuur- en Milieu-Educatie (CNME) van de Natuurbeschermingsraad, bestaande uit:
E. Vermeer (voorzitter)
dr. K.Th. Boersma
drs. W. Burger
drs. F.U. Darlang
drs. C.W. Hammink
mr. F.J. Hesselink
D.J.Joustra
drs. G.J. Jutten
drs. P.J. Schroevers
drs. P.W. Bos (adviseur)
Mw. ir. J.G.F.M. Williams - Jacobse (adviseur)
drs. J. Walter (secretaris)

Op 28 oktober 1992 vond een workshop over dit onderwerp plaats, waaraan werd deelgenomen door:
drs. W. Burger, lid CNME
drs. C.W. Hammink, lid CNME
drs. D.A. Huitzing, ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
dr. T.J. Kamphorst, World Leisure & Recreation Association, WICE.
Mw. Y.K.J.M. van Kinderen, consulent St. Spel- en Opvoedingsvoorlichting Utrecht
Mw. ir. B.M. van de Lisdonk, NME-consulent provincie Utrecht
Mw. dr. M.J.A. Margadant - van Arcken, Onderzoeks- en Adviesbureau 'Mens-Dier-Milieu'
Mw. drs. M. Schiet, Ouders van Nu
drs. J. Walter, secretaris CNME

Tekening en tekst titelblad:	C.P.E. Robidé van der Aa, Veldviooltjes (± 1840)
Foto blz. 13	A. Mabelis
Foto blz. 16	Michiel Wijbergh
Foto blz. 19	Meta van Beek
Foto blz. 22	Hannes Wallrafen
Foto blz. 28	A. Mabelis
Foto blz. 32	H.J. Holsteijn
Lay-out:	J. Th. van den Berg

Dit advies kan worden besteld door overmaking van f 7,= op postgiro 1565666 t.n.v. de Natuurbeschermingsraad te Utrecht, onder vermelding van 'Zo zijn onze manieren'.

ADVIEZEN NATUURBESCHERMINGSRAAD 1991

- Natuur- en milieu-educatie in het onderwijs	31-01-1991
- Aanpassingswet Algemene wet bestuursrecht (Awb)	15-02-1991
- Wijziging besluit m.e.r. ingevolge EG-Richtlijn inzake m.e.r.	18-02-1991
- Voorstel tot wijziging Vogelwet 1936, Jachtwet en Natuurbeschermingswet	21-02-1991
- Kerndoelen natuur- en milieu-educatie	28-02-1991
- Concept-Regeling Begrenzing Natuurontwikkelings-projecten	28-02-1991
- Werelderfgoed Conventie	07-03-1991
- Wijziging Regeling bijdragen bos- en landschapsbouw 1991 en Regeling standaardvoorwaarden en standaard-bedragen bijdragen bos- en landschapsbouw	28-03-1991
- Nijkerk-Arkemheen (hoofdpunten gewenste beleid)	10-04-1991
- Actieplan Gebiedsgericht Milieubeleid	16-04-1991
- Commentaar op de VINEX	22-04-1991
- Beleidsadvies voor het gebied 'Vecht en Regge'	26-04-1991
- Herinrichting 'stadsrand 's-Hertogenbosch'	02-05-1991
- Visie Landschap	08-05-1991
- Landinrichting 'Nijkerk-Putten'	27-05-1991
- Landinrichting 'Halle-Wolfersveen'	30-05-1991
- Concept-evaluatienotitie Dassenbeheersbeleid 1984-1989	04-06-1991
- Decentralisatie (brief aan min.-pres. Lubbers)	17-06-1991
- Notitie 'Milieukwaliteitsdoelstellingen bodem en water	17-06-1991
- Commentaar op de Defensienota 1991	17-06-1991
- Ongewervelde dieren en het terreinbeheer	18-06-1991
- Beleidsplan Emancipatie LNV	21-06-1991
- Concept-meerjarenprogramma Natuur en Landschap 1992-1996	21-06-1991
- Landinrichtingen 'Ameland en Hollum-Ballum'	25-06-1991
- Oostvaardersplassen	01-07-1991
- Landbouwonderwijs	05-07-1991
- Samenhangend beleid cultuurhistorie	10-07-1991
- Landinrichting 'Enter'	17-07-1991
- Regeringsstandpunt m.b.t. de werking van de Regeling milieu-effectrapportage	18-07-1991
- Nieuwe Laagveenmoerassen	01-08-1991
- Beheer Rottumeroog en Rottumerplaat	09-10-1991
- Landinrichtingen 'Achtkarspelen-Zuid, Drachten en Eestrum'	01-11-1991
- Watersysteemplan Noordzee 1991-1995	16-12-1991
- Integraal Beleidsplan Haringvliet, Hollandsch Diep en Biesbosch	20-12-1991
- Gesloten gebieden in de Waddenzee	23-12-1991

Tevens heeft de raad uitgebracht
* Adviezen over aanwijzingen, vergunningen, beheersplannen/-visies in het kader van de Natuurbeschermingswet
* Adviezen over aanwijzingen in het kader van internationale richt-lijnen en conventies

ADVIEZEN NATUURBESCHERMINGSRAAD 1992

- Ontwerp Landbouwonderwijsplan	21-01-1992
- Signaaladvies nme	januari 92
- Stilstaan bij water	17-02-1992
- Beleidsvoornemen beleidsplan Wetenschap en Technologie	21-02-1992
- Evaluatienota Structuurschema Militaire Oefenterreinen	21-02-1992
- Richtlijnenadvies 'Ochten-Opheusden'	21-02-1992
- 'Kiezen voor recreatie', Beleidsnota Openluchtrecreatie, beleidsvoornemen	25-02-1992
- Decentralisatie van rijkstaken, waaronder taken op het gebied van natuurbeleid	27-02-1992
- 'Reikwijdte nme', naar een gemeenschappelijk programmabasis	28-02-1992
- 'Waar blijft natuur en landschap?', commentaar op de regeringsreactie n.a.v. de Nationale Milieuverkenningen 1990-2010	20-03-1992
- Regionaal Ontgrondingenplan Noordzee	27-03-1992
- 'Evaluatiemethoden nme'	27-03-1992
- Nota Jacht en Wildbeheer	15-04-1992
- NME-meerjarenplan	24-04-1992
- Beheer Oostvaardersplassen	15-05-1992
- Wijziging Besluit beschermde inheemse diersoorten	25-06-1992
- Richtlijnenadvies 'Enschede-Zuid'	08-07-1992
- Ecosysteemvisies	15-07-1992
- Voordelta	08-09-1992
- Reactie op concept-interimadvies NBLF 'Stadsrand-Zwolle'	08-09-1992
- Richtlijnenadvies 'B-driehoek'	08-09-1992
- Beheers- en ontwikkelingsvisie voor de Lauwersmeer	28-09-1992
- Wetsvoorstel tot wijziging van de Wet op de economische delicten	28-09-1992
- Concept-subsidieregeling particuliere terreinbeherende natuurbeschermingsorganisaties	28-09-1992
- Nota Waddenzee, deel 1, ontwerp PKB	28-09-1992
- Structuurnota 'Zee- en kustvisserij'	30-09-1992
- Ecosysteemvisie voor de duinen	17-12-1992
- Natuur aan de dijk	23-12-1992

Tevens heeft de raad uitgebracht
* Adviezen over aanwijzingen, vergunningen, beheersplannen/-visies in het kader van de Natuurbeschermingswet
* Adviezen over aanwijzingen in het kader van internationale richt-lijnen en conventies

De adviezen van de raad zijn openbaar en te bestellen bij het secretariaat.